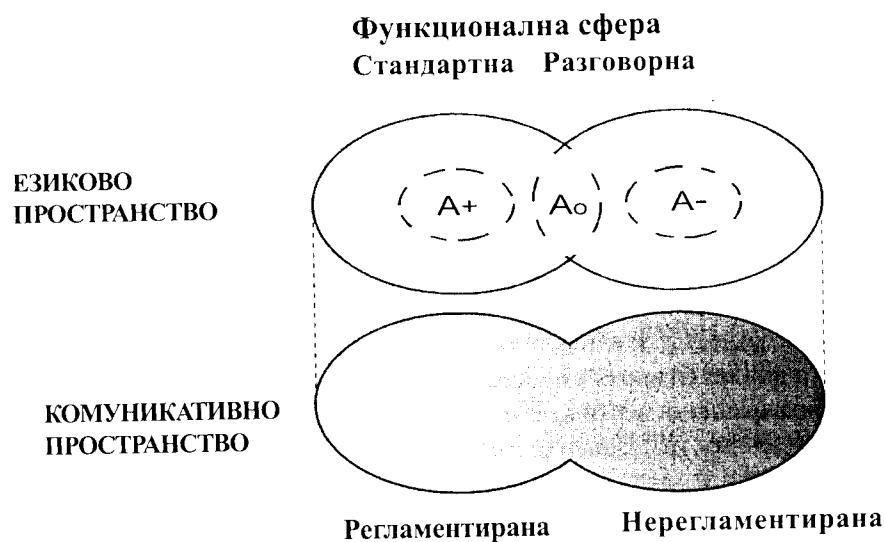

Схема на комуникативното и езиково пространство

Й О В К А Т И Ш Е В А

ЗА НЯКОИ СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В БАНАТСКИЯ ГОВОР

(върху материал от говора на българите навликяни в Сръбски Банат)

В прегледа на българските говори извън пределите на България Ст. Стойков определя, че банатски е „говорът на българите в областта Банат. Българите, носители на този говор, са сравнително компактна група, населяват няколко села, по-голямата част от които са на територията на Румъния, малка част в Република Сърбия и в Унгария“¹. Според данните, представени пак от Ст. Стойков, в Сръбски Банат носителите на банатския говор живеят в компактни групи в селата Иваново, Гюргево, Модош и др. Теренните проучвания, проведени през 2005 г. в рамките на проекта, показаха, че има и други селища на територията на Сръбски Банат, в които се говори този диалект. Срещите с информатори от Иваново, Скореновац, Бело блато и Конак показаха, че в условията на активен мултилингвизъм носителите на банатския говор използват своя български диалект като специфично средство за неформално спонтанно общуване. В обкръжението

¹ Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София, 1993, стр. 192.

на унгарци, румънци, словаци и сърби *тълкѐнете*² (както те сами се наричат) са запазили езика си и като проява на народностна самоидентификация.

Банатският говор е интересен и поради начина, по който се изгражда – при срещата на преселници от западната и от източната диалектна област надделява източният диалект на павликяните. Опитите за създаване на книжнина на този диалект продължават и днес чрез издаването – но както и в началото само на латиница – на вестници, бюлетини на българските дружества, книги за неделните училища. Вероятно заради създадената писмена традиция, както и поради факта, че никога не са били в контакт с писмените форми на съвременния български книжовен език, информаторите ни не разпознават като свой езика на „стандартните“ български текстове, написани на кирилица.

Липсата на контакти и влияние от страна на българския книжовен език или на български диалекти върху езика на банатските българи предполага запазването на редица архаични черти в него, както и развитието на специфични езикови процеси и тенденции, непознати или слабо представени в другите форми на българския език. В достъпните описания на банатския говор обаче са отбелязани редица ярки фонетични и морфологични особености, докато синтаксисът, за съжаление, е твърде слабо представен. Това всъщност важи за описанието на граматиката на повечето от българските диалекти. Синтаксисът намира своето самостоятелно място в малко на брой изследвания, и то най-вече във връзка с проявата на специфични морфосинтактични черти на българските говори. Основната цел на настоящата работа е да бъдат представени някои от синтактичните особености, регистрирани в говора на българите павликяни в Сръбски Банат, които, от една страна, показват принадлежността на този говор към българските диалекти и илюстрират действието на сходни езикови процеси в устните форми на езика ни, от друга. Прегледът на синтактичните особености, регистрирани в говора на банатските българи в Сърбия, се ограничава само на равнището на простото изречение – в рамките на именната и на глаголната фраза. Анализът на равнището на сложното изречение би могъл да бъде обект на самостоятелни разработки, за които е нужен и по-богат езиков корпус.

Типове синтактични различия

При представяне на диалектните различия в синтаксиса Ст. Стойков посочва, че те „... са сравнително малки, защото синтактичният строеж на езика се отличава със своя устойчив характер“³. Този факт наред с липсата на задоволителна методика и надеждна база данни, свързани със синтактичните явления в българските диалекти, налага следването на класическата постановка за представяне на синтаксиса по скалата общи – частични диалектни особености.

Общите синтактични особености се регистрират във всички български говори. Те мотивират единството на българските диалекти, тъй като са тяхна

² ѝ – силно отворено е, което е наследник на старобългарската ятова гласна.

³ Стойков, Ст. *Банатският говор*. София, 1967, стр. 257.

характеристика, която като цяло, като обособена устна форма на езика ги отличава от книжовния език⁴. Общите синтактични особености се отнасят както до равнището на словосъчетанията, при които са по-ограничени, така и до изреченията, където показват по-голямо разнообразие.

• *На равнището на словосъчетанието:*

– реализиране на двойни предлози, най-вече при изразяване на пространствени, темпорални и целеви отношения

• *На равнището на простото изречение:*

– специфика на съгласуването между подлога и сказуемото – логическо вместо синтактично съгласуване

– употреба на именителни личноместоименни форми в конструкции с експериментер (при глаголите *има/няма*, психологически и емоционални предикати или за усещания) за изразяване на допълнението

– удвояване на аргументи – допълнение и подлог; повтаряне на части на изречението

– словоредни особености в простото изречение: място на главните части в изречението спрямо второстепенните (на подлога спрямо допълнението); в глаголната група – мястото на обстоятелствените пояснения; в именната фраза – мястото на определенията спрямо определяемото.

Макар обект на анализ тук да са само особености, свързани с простото изречение, за пълнота на прегледа ще бъдат отбелязани и общите синтактични особености на равнището на сложното изречение:

– безсъюзно свързване в сложните съчинени и в сложните съставни изречения

– многосъюзие в сложните съчинени изречения

– употреба на диалектни съюзи – *та, па, оти, дека*

– подчинени определителни изречения с *дету, дек, што*.

Частичните диалектни особености не обхващат „цялата езикова територия, а най-често група говори, поради което тези особености може да оформят съотносителни диалектни различия“⁵. Този тип различия се характеризират с голямо разнообразие; срещат се „във всички части на граматичната структура, но преобладават в глаголните словосъчетания или в строежа на простото изречение“⁶. В глаголни словосъчетания така се определя употребата на диалектни предлози за означаване на насочено движение или положение, на съкратен инфинитив (в източнобългарски и мизийски говори) или не в съставно глаголно сказуемо (след глаголите *мога, смейа, рача*). В именни словосъчетания с такъв статут е употребата на положителна вместо сравнителна степен при прилагателните. Много ярки частични диалектни особености са свързани с мястото на клитиките – в абсолютното начало на изречението или не, както и с мястото на

⁴ Вж. Радева, В. *Увод в ареалната лингвистика*. София, 2001, стр. 101-102; Стойков, Ст. *Цит. съч.*, стр. 259-264.

⁵ Радева, В. *Цит. съч.*, стр. 102.

⁶ Стойков, Ст. *Цит. Съч.*, стр. 264.

отрицателната частица *не* в групата на глаголните клитики.

Синтактичните явления в говора на българите павликяни от Сръбски Банат, които се представят тук, принадлежат към групата на общите диалектни особености.

Удвояване на части на изречението

Удвояването на аргументи се наблюдава във всички диалектни групи на територията на България, както и извън нея, но с различна честота и различна степен на задължителност⁷. В случаите на многократно запълване на позицията на подлога могат да се реализират комбинации от име/именна фраза и лично местоимение (в именителен падеж) и/или показателно местоимение, кореферентно с името/опората на именната група. Примерите в (1) показват предпочитания механизъм за удвояване на подлога в изследвания говор – употреба на два кореферентни елемента, като местоимението предхожда името. Моделът на удвояването не се влияе от позицията на подлога спрямо сказуемото и се реализира както при SV-структура, така и при VS:

(1) **Тя баба** ѝ умряла⁸; Сга **тезе младите** нищ не знаят, нищ не знаят; Ама сга не шат да земат **тез младите**

В наблюдавания говор се предпочита контактна позиция на елементите, които запълват подложната позиция, за разлика от структурите с удвояване на подлога в съвременната разговорна реч. Наблюденията показват, че в разговорната реч местоимението и кореферентното име по-често са разделени – между тях могат свободно да се включат както части от граматическата структура на изречението, така и елементи от прагматичната му структура. Може да се предположи, че в говора връзката между местоимението и името в подложна позиция е доста по-силна от тази, която се регистрира в разговорната реч. За да се направи обаче категоричен извод, че в анализирания говор двата елемента образуват фраза (за разлика от състоянието на удвояването в съвременната българска разговорна реч), е необходимо изследването на по-широк представителен корпус с примери и от двете езикови формации.

Удвояването на допълнението също е представено в анализирания диалектен корпус:

(2) **вълнѝта** се **я** прераптали на машината дет ги раставливала; **майста** у чобрела сме **я** гудли и сме **я** пребрал

Удвояването на допълнението в диалектите се реализира при същите условия както и в другите форми на българския език – местоименната клитика е кореферентна или със съответната пълна местоименна форма, или с именна фраза,

⁷ Вж. Крарова, I., Y. Tisheva. Clitic Reduplication Structures in the Bulgarian Dialects. – In: *Diachronija in sinhronija v dialektoloskih raziskavah*. Zora, 41. Maribor, 2006, str. 415-421.

⁸ Тъй като фонетичните особености на изследвания говор не са обект на това изследване, записът на диалектните текстове не следва установената система за транскрибиране на диалектни текстове, а е максимално близък до книжовната норма. Отбелязани са обаче някои системни явления, като например елизията на звукове и срички.

която е определена/специфицирана по различни начини. Удвоеният обект може да се реализира в две изреченски позиции, ориентирани спрямо мястото на сказуемото и мястото на клитиката. Тези позиции са натоварени с различна дискурсно-семантична функция и кодират по синтактичен път темо-ремната организация на изречението, неговата информационна структура. За разграничаване на типовете удвояване в литературата се използват различни термини: *реприза* и *антиципация*⁹, *лява* и *дясна дислокация*. При лява дислокация допълнението, изразено с именна фраза или пълна форма на лично местоимение, е пред глагола, а клитиката се появява след пълната форма:

(3) Аз **нея** тъй **я** взем даскалъкя / учителица.

При дясна дислокация клитиката структурно предхожда кореферентната именна фраза; именната фраза е след глагола, а клитиката може да е както пред, така и след глагола:

(4) па затуй **ми** са реве и **на мене** сега

В примери по модела на (3) и (4) може да се говори за прагматичен тип удвояване, защото то е свързано с означаване на различните типове информация в изказването – тема:рема; стара:нова информация; топик:фокус. Удвояването е синтактичен механизъм, чрез който се маркира топикът на изказването.

Във всички форми на българския език се реализира и втори тип удвояване, което не се влияе от дискурса или информационната структура на изказването, а от типа на предиката, който е употребен в него¹⁰. Удвояването е задължително като синтактичен механизъм за реализиране на определено значение на предиката, срв. *лошо ми е – лошо е*; или за образуване на граматична конструкция, срв. *страх ме е – *страх е*. В конструкции с предикати за състояние (психологическо или физическо), при някои модални предикати (*трябва ми*) или предикати за наличие или липса (*има/няма го*) клитиката е задължителен елемент. Пълната форма на личното местоимение или именната фраза удвояват приглаголна клитика, а не обратното. В транскрибираната досега част от събрания диалектен материал не бяха регистрирани подобни конструкции. Обогащването на диалектния корпус, както и използването на специални анкети при събиране на нов материал може да покажат дали в говора се реализира и граматикализираното удвояване на допълнението.

Словоредни особености в глаголната фраза

Вероятно най-важната особеност на глаголната морфология в банатския говор е пълната липса на минало свършено и минало несвършено време и установяването на формите на минало неопределено време като основно средство

⁹ Вж. Лопашов, Ю. *Местоименные повторы дополнения в балканских языках*. Ленинград, 1978; Асенова, П. *Балканско езикознание*. София, 2002; Минчева, А. Опит за интерпретация на удвоеното допълнение в българския език. – В: *Известия на ИБЕ*, XVII. София, 1969, стр. 3-50.

¹⁰ Вж. Крарова, I., Y. Tisheva. *Op. cit.*

за представяне на събития в плана на миналото. В своето изследване за езика на банатските българи Л. Милетич¹¹ посочва, че двете прости минали времена са на път да изчезнат. Ст. Стойков констатира, че те напълно са изчезнали. Това е състоянието, което и досега се поддържа в говора на българите павликяни от Сръбски Банат.

За особеностите в темпоралната система на говора, свързани с доминиращата роля на перфекта в нея, е необходимо специално проучване. Тук този факт се разглежда поради силното му влияние върху структурирането на глаголната фраза. Сред частичните диалектни различия се посочват и словоредните особености при употребата на сложни глаголни форми: „В западните говори... формите на помощния глагол в сложно минало време са отдалечени от причастието и между тях могат да се вмъкнат други части на изречението.“¹² Същата „слаба“ връзка между формите на *съм* и миналото причастие е много характерна и за изследвания говор. Между частите на сложната глаголна форма на практика се разполагат както аргументи, така и адюнкти. Така може да се употреби подлогът на изречението – в пример (5) изразен с лично местоимение, а в (6) – със съществително име:

(5) туй сме ние дубывал кат сме душили тука у Баната въз Мария Терезия

(6) Никога не ща да забравя кат йе бабика умряла

Прякото допълнение също може да се разположи между елементите на сложната глаголна форма. В примерите в (7) то е изразено със съществителни имена, в (8) – с именна фраза, в която има пояснение (съгласувано определение) към главната дума:

(7) га й душла йесень га сме кукуруза брал; веть сам рекла да сме марвата ранел с ней

(8) па аз съм баб'нто име носла

Още тук обаче трябва да се отбележи, че разделянето на глаголната форма не е норма. Този модел не се прилага автоматично и задължително при всички употреби на формите на минало неопределено време. Както показват примерите в (5) и в (7), в една реплика на един и същ говорещ са възможни и двата варианта за употреба на перфекта – спомагателен глагол и причастие в контактна позиция (*кат сме душили, га й душла, веть сам рекла*) или разделени от подлога или допълнението. Въпросът за това на какви правила се подчинява словоредът тук – граматически, прагматични или от друг тип, например психолингвистични, се нуждае от по-задълбочено самостоятелно проучване. На този етап може само да се посочи, че разделянето на сложната глаголна форма не се влияе от синтактичната характеристика на елемента, който се „вмъква“ между *съм* и причастието. Примери като (5) и (7) показват, че не може да се говори и за граматикализиране на разделянето на формата. Примерите в (9) показват про-

¹¹ Милетич, Л. Книжнината и езикът на банатските българи. – В: *Сборник за народни умотворения*, 16-17, 1900, стр. 405-481.

¹² Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София, 1993, стр. 268.

тивоположния модел: употребени са две форми за перфект, като и в двата случая частите им са разделени – първата форма от пряко допълнение, втората – от непряко.

(9) йуш мойта бабика **й туй** пяда а и аз **съм от бабика** научила

Показателен е примерът в (10), където двете възможности се преплитат:

(10) га **сме туй** носли у дома направил сме купна га **сме с туй** ранели марвата

В изказването в (10) са употребени три форми за минало неопределено време; частите на първата и третата са разделени съответно от прякото и от непрякото допълнение. Втората форма е със запазен контактен словоред на *съм* и миналото причастие, но вероятно тук влияние оказва смяната на реда на елементите. В първата и третата форма той е *съм* + причастие, във втората – причастие + *съм*.

Различни видове обстоятелствени пояснения също могат да се разположат между частите на сложната глаголна форма:

(11) Затуй че ние баш **сме от България** дошле; не сам че сме варел нег **сме се на туй** и греял; ама туй са **й млогу гудын** прыказвал у истото време

При представянето на явлението трябва да се обърне специално внимание и на факта, че между *съм* и миналото причастие може да се разположат няколко елемента. В примера в (12) такава употреба имат обстоятелственото пояснение и подлога:

(12) због туй че **сме се там синца** пребрал

Подобни примери показват както слабата връзка между двете части на формата за минало неопределено време, така и „подвижността“ на формата на *съм* (най-вероятно в случаите, когато тя предхожда причастието). Спомагателният глагол заема по-висока позиция в структурата на изречението, а в „свободното поле“ между него и причастието могат да се разположат няколко елемента на изречението. В (12) подлогът и адюнктът не образуват един конституент, а се включват поотделно и самостоятелно между елементите на сложната глаголна форма. Паралелите в областта на диалектната типология на словоредните модели в глаголната фраза водят и до сравнения с представените от Стойков¹³ частични диалектни особености: при сложните глаголни времена в повечето говори непосредствено пред причастието и между причастието и глагола *съм* не може да се вмъкне друга част на изречението. Коментираният тук модели за употреба на перфектни форми показват, че българският говор в Сръбски Банат принадлежи към друга типологична група диалекти.

Словоред на приглаголните клитики

В анализирания говор впечатление прави по-особеното място на отрицателната частица спрямо глагола и спрямо приглаголните клитики в сравнение както със словоредните модели на книжовния език, така и на други диалекти. Слово-

¹³ Стойков, Ст. *Цит. съч.*, стр. 268.

редът на частицата *не* се отнася към частичните диалектни особености и по този признак се оформят съотносителни различия, които разграничават отделни диалекти или диалектни групи. Както отбелязва Ст. Стойков, „В повечето западни и югоизточните говори обаче се пази по-старинен словоред, при който отрицанието *не* е непосредствено пред глагола – *той гу ни знай*.“¹⁴ Словоредът на отрицателната частица в павликянския говор следва този модел, като се търси непосредствен контакт на *не* с глагола. Както показват примерите в (13), кратките форми на личното местоимение са пред отрицателната частица:

(13) Тъй нашта вѐра /ни/ ни минут га ни оставим сама; сме г'и сушыл у кударката да ги не улавял кыша

Стабилността на фразата, образувана от отрицателната частица и глагола (глаголната форма в сегашно време в примерите тук), обаче изглежда проблематична. Примерът в (14) показва, че между двата елемента може да се разположи квантификатор/интензификатор:

(14) И лесно се пере туге се **не** толкоз маж

Словоредната промяна, илюстрирана в (14), вероятно води и до преразпределяне на областта на действие на отрицанието. Остава открит обаче въпросът дали отрицателната частица оперира върху думата вдясно от нея, т.е. върху наречието, или върху фразата, образувана от наречието и глагола.

Природата и синтактичното поведение на клитиките в южнославянските езици са твърде различни, затова, ако се търсят междуезикови интерференции, това би могло да бъде едно от възможните полета за сравнение. В анализирания говор обаче особеностите при употребата на приглаголните клитики са сравнително малко. Наред с коментираните вече словоредни модели на отрицателната частица бяха регистрирани и няколко случая на употреба на клитики в абсолютното начало на изречението. В такава позиция се употребяват кратките форми на възвратноличните местоимения – във възвратни глаголи, както е в (15), или за образуване на безлични или медиални форми, както е в (16):

(15) – Какво, защо е умряла? – **Са** е утяласа.

(16) Сѐ гудли како съ щѐ.

Словоредни особености в именната фраза

В анализираните диалектни текстове мястото на определения спрямо определяемото се оказва една от най-ярките особености на равнището на именната фраза. Съгласуваното определение се употребява в доста случаи след определяемото, без при това между двете части на именното словосъчетание да се прави пауза (т.е. да се говори за обособяване на задпоставното съгласувано определение):

(17) в Иваново... даскялката нашта знай; ут кожата офчешката сме правли грудняк; кад сме колил свиньите некуч са фамилите палкянките са бли яко ворзан за таз работа.

¹⁴ Пак там, стр. 269.

От друга страна, несъгласуваното определение може да се появи в препозиция спрямо определяемото, на типичното място на съгласуваното определение, а не след главната дума:

(18) **От сестра ми дъщеря**

Ако именната фраза има по-разширена структура и включва повече от едно съгласувано определение, възможно е поясненията да са разположени „симетрично“ от двете страни на главната дума по модела, представен в примерите в (19):

(19) га й туй менол душла **идна работа такваз** тепърва се одило в гората; тез светкувине празници **най-големите празници наште** на крестяните пълченците бло Колада и Новата гудына.

Интересно е да се отбележи и това, че въпреки откъснатостта на говора от българския език (както от неговата книжовна, така и от устните му форми) в него се проявяват черти, типични за устните прояви на езика в неофициалното общуване. Именни фрази със задпоставни необособени съгласувани определения или със съгласувани определения, разположени от двете страни на определяемото, се срещат и в съвременната българска разговорна реч:

(20) То имаше **костюми много красиви**, с едни пера, едни пайети; **проблем някакъв**; три **фирми строителни**¹⁵

При изразяване на отношения на притежание изборът на езиков израз от страна на говорещия се свързва най-често със системата на притежателните местоимения. Употребата на пълна или кратка местоименна форма зависи преди всичко от информационната структура и стремежа да се изтъкнат (фокусират) елементите в именната фраза, означаващи притежателя. Ако притежателят не е известен или въведен в предходния контекст, той се означава с предложните фрази с предлога *на*. Примерите от изследвания корпус в (21) и (22) показват, че в диалекта се употребяват както фрази с кратки притежателни местоимения, така и с пълни местоименни форми:

(21) покрай мене съде сын **ми**, а другия **ми** сын е горе тука у сел(у) исто

(22) Пъ йеднь имъ у Сърбията/ Катица сестра **мой**; Да занцем Марийка, чи **наша** баба// **тяйната** майкя// на чичве

Прави впечатление известното колебание и непоследователност при членуването на пълните форми на притежателните местоимения в примерите. За да се направят обаче надеждни изводи за това, дали употребата на членувана или нечленувана форма зависи от лексикалната семантика на главната дума (лексеми за означаване на роднински връзки, както е в случая), или е мотивирана от други фактори (например разколебаване на употребата на определителния член), е необходимо проучването на значително по-голям брой примери от различни информатори. При коментара на именните фрази за изразяване на притежание трябва да се отбележи и известното предпочитание към употребата на пред-

¹⁵ Примерите са от базата данни за българската разговорна реч на Факултета по славянски филологии на Софийския университет, достъпна на адрес www.slav.uni-sofia.bg

ложни конструкции (*на*+пълна форма на лично местоимение) вместо значително по-фреквентните за съвременната българска устна реч конструкции с кратка форма на притежателно местоимение или с пълна местоименна форма:

(23) таа ѝ била майка **на тѣй**; аз съм тетка **на тѣй**

По-засилената употреба на предложни конструкции вероятно е проява на обща тенденция в говора. Това наблюдение може да бъде подкрепено и от паралела при изразяване на непряко допълнение, представен в (24), където е предпочетена предложна фраза вместо кратка дателна форма на личното местоимение:

(24) кике убаждаме **на тѣй**

Заключение

На този все още начален етап от работата по обработката и анализа на събрания емпиричен материал от теренните проучвания сред българите павликяни в Сръбски Банат могат да се направят само някои първоначални изводи. Сравнително честата употреба на конструкции, представящи общите диалектни синтактични особености на равнището на простото изречение, показва, че въпреки островния си характер говорът пази връзката си с останалите български диалекти. Сравнението на „диалектните особености както с писмената форма на книжовния език, така и с устната му (разговорна) форма“¹⁶ обогатява представата за говора на българите павликяни, защото откроява същите тенденции в динамика му, които определят развитието и на съвременните устни форми на българския език.

¹⁶ Радева, В. *Цит. съч.*, стр. 99.